

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 17, Sayı 2 (Haziran 2020), ss. 146-165

DOI: 10.1501/MTAD.17.2020.2.11

Telif Hakkı®Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

MAKALE

Türkiye Türkçesindeki ve Özbek Türkçesindeki Ek Eylemler Üzerine

Zilola Khudaybergenova

Bartın Üniversitesi (Bartın)

ÖZET

Aslında Türkçenin birer lehçeleri olan Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi dilin tarihsel akışı içinde hem iç hem de dış etkenlerle değişmeye uğramış, dillerinde, özellikle söz varlığı ve ses bilgisi sisteminde değişiklikler meydana gelmiştir. Yine Özbek Türkçesi dil bilimi, Rus dil bilimi etkisi altında şekillenirken, Türkiye Türkçesi dil bilimi Avrupa, bilhassa Fransız dil bilimi geleneklerine uygun şekilde gelişmiştir. Bu yaklaşım farkları da aynı bir dilin bu iki standart değişkeninin ortak yönlerinin açıklanmasında da ayrılıklara yol açmıştır. Bu durum, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde en çok kullanılan *ana yardımcı fiil*, *cevher fiil*, *ek eylem*, *ekfiil* terimleriyle bilinen yapılarda da görülür. Kıyaslanmakta olunan yapılar her iki dilde de hem isimlere, hem fiillere eklenerek, kendine ait olan sözcük anlamına çeşitli alt anlamlı geçmiş zaman manasını katmak için kullanılır. Türkiye Türkçesinde *imek* fiilinin hikâye (*idi*), rivayet (*imiş*) ve şart (*ise*) şekilleri kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde ise *emoq* fiilinin *edi*, *ekan*, *emish*, *emas* olarak dört şekli mevcuttur. İlk bakışta Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki ek eylemler arasında benzerlikler olduğu anlaşılrsa da, bunların incelenmesi, açıklanması, kullanımı, anlamları arasında farklılıklar olduğu görülmektedir. Üstelik bu ek eylemlerin görünüşteki benzerliğine rağmen, bunlar arasındaki dilbilgisel, anlamsal farklılıklar, kullanımına özgü durumlar, bu iki standart değişkenin ek eylemleri arasındaki ortaklıklar örneklerle karşılaştırma sürecinde de açığa çıkar.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Türkiye Türkçesi dilbilimi, Özbek Türkçesi dilbilimi, bağımsız fiiller, yardımcı fiiller

ABSTRACT

Belonging to the same system, Turkish and Uzbek, which have developed in different historical situations under the influence of various socio-political factors. Also, the grammar of the Uzbek language was formed under the influence of Russian linguistics, while the grammar of the Turkish language was developed under the influence of European, mainly French linguistics. As a result, there appeared discrepancies not only in grammars and vocabulary, but also in grammatical forms, in the phonetic system of Uzbek and Turkish languages inspite of shared certain grammatical features. This situation also concerns substantive verbs in both languages. Predications in the given languages are added to the nouns or conjugated verbs and denote past-tense correlation with various semantic shades. The verb *imek* in Turkish has the forms *idi*, *imiş* and *ise*. The verb *emoq* in Uzbek is used in the following forms: *edi*, *ekan*, *emiş*, *emas*. Grammatical, semantic, stylistic commonalities and differences between the forms of substantive verbs in the compared languages can be established in the process of comparison and the degree of their equivalence can be determined.

KEY WORDS

Türkiye Turkish Linguistics, Uzbek Turkish linguistics, independent verb forms, auxiliary verbs

1. Giriş

Son zamanlarda Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin gramatikal, morfolojik ve semantik özelliklerinin karşılaştırılarak incelenmesi üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Örneğin, Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin leksikolojik, semantik, morfolojik hususiyetlerinin incelenmesine ilişkin birkaç doktora tezi hazırlanmış, bu konuya ait birçok bilimsel eser ve yazı yayımlanmıştır (Usmonova 1998; Hudaybergenova 1999, 2007, Siddiqov 2000, Shabanov 2004, Abdurahmonova 2004). Bu yöntemle yapılan ilk çalışmada Özbek ve Türkiye Türkçesindeki insan vücudundaki uzuvlar adıyla oluşturulan deyimlerin özellikleri incelenirken (Usmonova 1998), diğerinde kıyaslanmakta olunan dillerdeki geçmiş zaman fiillerinin tahlili yapılmıştır (Hudaybergenova 1999). Bu dillerdeki adların hâl ekleri, tekil ve çoğul şekilleri, iyelik ekleri de kıyaslanarak incelenmiştir (Abdurahmonova 2004). Özbek ve Türkiye Türkçesindeki “görmek” anlamındaki fiillerin (Siddiqov 2000), hareket anlamındaki fiillerin manaları karşılaştırılarak araştırılmıştır (Shabanov 2004). Son zamanlarda bu iki dilin sentaksına ait birkaç bilimsel çalışma yapılmıştır (Yaman 2000, Hudaybergenava 2007). Özbek ve Türkiye Türkçesindeki kelime gruplarının özelliklerinin tetkikini barındıran çalışmalar da dile getirilmelidir (Çetin 2002).

Bununla birlikte Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki adlar, sıfatlar, zarflar,

zamirler ve çekimli fiillerle kullanılarak, cümlede açıklanan anlatıma geçmişe aitlik, duyulmuşluk, şart anlamlarından birini katmaya yarayan sözcükler kıyaslanarak incelenmemiştir.

2. Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Ek Eylemlerin Yorumlanması

Türkiye Türkçesi gramerlerinde **imek** ek fiilinden oluşturulmuş olan sözcükler *ana yardımcı fiil*, *ceoher fiil*, *ceoherî fiil*, *isim fiili*, *ek-fiil*, *ek eylem* terimleri ile ifade edilir. Örneğin, Ergin isimler ve fiil şekillerinin sonuna gelerek birleşik fiiller yapan, isimleri fiilleştiren *i-* fiilinin tek başına kök olarak kesin ve belirli bir manası olmadığını, *ana yardımcı fiil*, *isim fiili* terimleriyle bilindiğini kaydetmektedir (Ergin 2005: 314). Gencan, ad soylu bütün sözcüklerin sonlarına gelerek onların yüklem olmalarını sağlayan parçaları ek eylem diye adlandırmıştır. Ek eylemin eylemliği **imek** olduğunu kaydetmiştir (Gencan 1986 : 344). Korkmaz, *idi*, *imiş*, *ise* kelimelerinin *i-*fiilinin kipleri olduğunu belirtmiş, *i-*ek fiilinin şahıslara göre çekiminde kullanılan, ad cümlelerde özne ile yüklem arasında yargı bağı kuran ekleri *bildirme ekleri* olarak tanımlamıştır (2007: 43, 81; 2015 : 620-630). Karaağaç *i-*fiilini “varoluş” bilgisini taşıyan, tüm dil birimleri için geçerli olan, sık kullanılan ana yardımcı fiil olarak tanıtmıştır (2013 : 388-391). Şu var ki, Türkiye Türkçesinde isimlere getirilerek şahıs ve sayı anlamını katan, fiil kalıbına sokan, onları fiilleştirerek isim cümlesinin ortaya çıkmasını sağlayan ekler *i-mek* fiilinin *şimdiki zaman şekli* diye açıklanmaktadır. Örneğin, Ergin *i-*fiilinin *şimdiki*, *görülen geçmiş zaman*, *öğrenilen geçmiş zaman* ve *şart* şekilleri mevcut olduğunu, bunlardan *şimdiki zaman şekli* kelimeler halinde ortaya çıkan bir çekim değil, ekleşmiş bulunan, eklerden ibaret olan, böylece birleştiği isimlerle ortaya çıkabilen bir çekim olduğunu belirtmiştir (2005 : 314).

Özbek dil biliminde fiiller leksik-gramatik özellikleri açısından öncelikle iki gruba ayrılır (Hojiev 1970 : 3): Bağımsız fiiller (Mustaqil fe’llar), Yardımcı fiiller (Yordamchi fe’llar).

Bir hareketi karşılamak için kullanılan fiiller, **bağımsız fiiller** sayılır: *uxlamoq* “uyumak”, *gapirmoq* “konuşmak”, *uylanmoq* “evlenmek” gibi. Adlarla birlikte kullanılarak onları fiil yapan ya da bağımsız fiillerle kullanılarak onlara sürerlik, yaklaşma, hızlilik, yeterlilik gibi anlamları katmaya yarayan fiillere **yardımcı fiiller** adı verilmektedir.

Özbek Türkçesindeki yardımcı fiillerin üç çeşidi vardır:

Yardımcı fiiller (Yordamchi fe’llar). Özbek Türkçesindeki **etmoq** “etmek”,

qilmoq “kılmak”, **aylamoq** “eylemek”, **bo'lmoq** “olmak” gibi fiiller yardımcı fiiller olarak kabul edilir.

Örneğin: *taklif etmoq* “davet etmek”, *yaxshi bo'lmoq* “iyi olmak”, *telefon qilmoq* “telefon açmak” v.b.

Tasvirî fiiller (Ko'makchi fe'llar). Özbek Türkçesindeki **olmoq** “bilmek”, **qolmoq** “kalmak”, **turmoq** “durmak”, **yubormoq** “vermek”, **tashlamoq** “bırakmak”, **bermoq** “vermek”, **ketmoq** “gitmek”, **kelmoq** “gelmek” gibi fiiller tasvirî fiillerdir. Özbek Türkçesinde ana fiillere sürerlik, olanak, hızlık gibi anlamları yüklemek için kullanılan tasvirî fiiller 16 tanedir. Örneğin, *yoza olmoq* “yazabilmek” olanak, *gapirib turmoq* “söyleyedurmak” devamlı hareket anlamlarını ifade etmektedir.

Ek eylemler (To'liqsiz fe'llar). Özbek Türkçesindeki **edi**, **emish**, **ekan**, **emas** sözcükleri ek eylemlerdir.

Özbek Türkçesinde ad soylu kelimeler ya da çekimli fiillerle birleşerek, onlara geçmişe aitlik, duyulmuşluk anlamlarını katan sözcüklere **ek eylem** (to'liqsiz fe'l, yani “tamamlanmamış fiil”) denmektedir (O'TG 1975 : 376, Hojiyev 1970 : 3). Özbek Türkçesinde **emoq** fiilinin **edi**, **ekan**, **emish**, **emas** olarak dört şekli mevcuttur. Şimdiye kadar Özbek Türkçesi grameri üzerine pek çok kitap yayımlanmış ve hepsinde söz konusu sözcüklerin fiillerin anlamı açısından bir çeşidi olduğu kaydedilmiştir (Mengliyev, Abuzalova 2005: 78; Nurmonov vb. 2001: 167; Sayfullaeva vb. 2010 : 94).

Özbek Türkçesinden farklı olarak Türkiye Türkçesinde ek eylemin **ise** şekli, sözcüklere şart anlamını katmak için kullanılır. Özbek Türkçesinde **emoq** fiilinin **esa** şekli de yaygın olarak kullanılmaktadır. Fakat **esa** etimolojisine göre ek eylem sayılsa bile, Özbek Türkçesinde bu yapıdan ancak bağlaç olarak faydalanılmaktadır (Hojiyev 1970 : 23). Bu nedenle Özbek Türkçesindeki **bo'lsa** (**bo'lmoq** “olmak” fiilinin şart şekli) sözcüğü Türkiye Türkçesindeki **ise** ek eyleminin karşılığı olarak ortaya çıkmaktadır.

Özbek Türkçesindeki ek eylemlerin olumsuz şekli **emas**'dir. **Emoq** fiilinin geniş zaman ekini almasıyla yapılan (**e-mas**) bu ek eylem adlara ya da çekimli fiillere eklenerek olumsuzluk anlamını katar. Özbek Türkçesindeki bu sözcüğün Türkiye Türkçesindeki karşılığı **değil** sözcüğüne başvurulur. Korkmaz, Eski Anadolu Türkçesinde bu kelimenin *tegül*, *Divanü Lüğati't Türk'te tegül*, *dagol* şeklinde geçtiğini tespit etmiştir (2014: 631). Gülensoy, *değil* kelimesin isim cümlesinde yükleme veya başka öğelere olumsuzluk anlamı veren sözcük olduğunu kaydetmiş, bu kelimenin *tegül* ~ *dağ ol* şeklinden türediğini belirtmiştir (2007: 271). **Değil** sözcüğü Eski Türkçede **tögöl** şeklinde telaffuz edilmiştir (Malov 1951 : 17; *Drevnetyurkskiy Slovar*

1969). Çağdaş Özbek Türkçesinde bu sözcükteki /ö/ ünlüleri daralmıştır: **tögöl** > **tuğul** (Rahmatullaev 2000 : 342). **Tuğul**, Çağdaş Özbek Türkçesinde olumsuzluk edatı sayılır ve olumsuzluk anlamını vurgulamak için kullanılır. Ayrıca bu kelimeyle ilişki kuran sözcük ya da kelime öbeğine ihmal, önem vermeme, dikkate almama anlamlarını katar. **Tuğul** sadece cümlelerin öğelerini bağlamak için kullanılır. Yani cümlelerin içinde gelen **tuğul** kelimesi Türkiye Türkçesindeki **değil** kelimesinden farklı olarak yüklemeye ait değildir ve olumsuzluk anlamını belirtmez:

Sen **tuğul**, ishingga ham zor emasmiz (Qodirov 2016 : 23).

[Sana da, işine de muhtaç değiliz. (~ Sadece sana değil, işine de muhtaç değiliz).]

Kısacası Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki **idi**, **imiş**, **ise** // **edi**, **ekan**, **emish**, **emas** ek eylemleri, çağdaş Türk dillerinin hiçbirinde hareket anlamını taşımayan **imek/emoq**'tan yapılmıştır. Ancak bu yapının eskiden durum anlamını belirttiği kaynaklarda tespit edilmiştir. Bununla birlikte dil tarihine ait deliller **imek/emoq** fiillerinin “mevcut olmak”, “var olmak”, “olmak” anlamlarını ifade ettiğini de göstermektedir (Hojiyev 1970 : 12; Şçerbak 1961: 65, 162; Karaağaç 2013 : 388- 391).

2. Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki *idi/ edi* Ek Eylemleri

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki ek eylemler, fiillerin zaman şekilleriyle birlikte de, isimlerle birlikte de yaygın olarak kullanılmaktadır. Bir dil ailesine mensup olan bu iki dildeki ek eylemlerin zamanla anlamında ve kullanımında meydana gelen değişiklikleri belirtmek, onların arasındaki benzerlik ve farkları incelemek önem arz etmektedir.

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde ortak olan ek eylemler iki tanedir: **idi-edi** ve **imiş-emiş** yapıları.

Bu ek eylemler kelimelere geçmişe aitlik anlamını katmaya yarar.

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki **idi/ edi** ek eylemleri isim türündeki kelimelere de fiillere de eklenebilir:

İsmlere eklenen ek eylemlere örnekler:

Ne kadar taş yürekli olursa olsun, o da işin nihayeti bir **insan idi** (Güntekin 1980 : 45).

Dugonam jozibador ovoz sohibasi **edi** (Yoqubov 2010 : 21).

“Arkadaşım güzel sesli bir **kızdı**”.

Bu joy chuqurluk **edi** (Yoqubov 2010 : 56).

“Burası çukur bir yerdî”.

Fiillere eklenen ek eylemlere örnekler:

Şükrü Bey ceplerini ne öldürücü bir ağırlıkla **arıyor idi** (Güntekin 1993 : 77).

Onasiğa hamma narsani qanday bo’lsa shundayligicha so’zlab **bergan edi** (Qodirov 2016 : 87).

“Annesine her şeyi olduğu gibi **söylemişti**”.

İncenen ek eylemler, ek şeklinde (Özbek Türkçesi tanımına göre, kısaltılmış şekilde) de kullanılabilir, yani **idi, edi** yapılarının önündeki **i, e** ünlüleri düşer, geçmiş zaman ekiyse sözcüğün tabanına birleşik yazılır. Türkiye Türkçesindeki **idi** sözcüğünün sekiz kısaltılmış şekli mevcut olduğu bilinmektedir (**-di, -dı, -dü, -du, -ti, -tı, -tü, -tu**):

Onu dinlerken gülmemek için kendimi zor **zaptediyordum** (Güntekin 1993 : 64).

Bizimkilerin elbiseleri de onların fenerleri gibi **renk renkti** (Güntekin 1993 : 57).

Bununla birlikte ünlülerle biten sözcüklere **idi** ek eyleminin **-ydi, -ydu, -ydü, -ydu** şekilleri eklenmektedir:

Yaşlı olduğu daha **iyiydi**(Güntekin 1980 : 98).

Özbek Türkçesindeki **edi** ek eyleminin kısaltılmış (**-di**) şeklinden genelde konuşma dilinde istifade edilmektedir:

Har tomonimdan bu dunyoga qattiq **bog’langandim** (Yoqubov 2007 : 34).

“Her yanımдан dünyaya sımsıkı **bağlanmışım**”.

Qanday qilib bo’lsa-da g’oyibdan menga habar berishingni **so’ragandim** (Yoqubov 2007 : 39).

“Nasil olursa olsun, gaupten bana haber vermeni **dilemişim**”.

Özbek yazı dilinde adlar, sıfatlar, zamirler ve zarflarla **edi** ek eylemi kullanılmak zorundadır, ekleşme olmaz:

Shunday yoshgina qizning qirq beshlarga borib qolgan shimollik odam bilan shahar bo’ylab sayr qilib yurishi odamlaring e’tiborını tortishi **tabiiy edi** (Qodirov 2016 : 12).

“Böyle bir genç kızın kırk beş yaşlarındaki kuzeyli bir erkekle birlikte şehir gezmesi insanların dikkatini çekmesi **tabiiydi**”.

Qorachadan kelgan qiyg’och qoshli Roziya yigirma besh yoshlarga borgan bo’lsa ham, hali onasi o’pmagan qizdan **latofatlı edi** (Qodirov 2011 : 67).

“Karayağız mihrap kaşlı Raziye yirmi beşe girmiş olsa da, hala anasının dudağı değmemiş kızdan bile **güzeldi**”.

Sening ham sevlisishga haqqing **bor edi** (Yoqubov 2007 : 87)

“Senin de sevilmeğe hakkın **vardı**”.

edi/ idi ek eylemlerinin aşağıdaki sözcük türleriyle kullanıldığı görülür.

ad + edi/ idi ek eylemleri:

Leman, şirketin **daktilosuydu** (Güntekin 1993 : 13).

Bularning ko’pchiligi birni mingga qo’shib ko’pirtirilgan **ertaklar edi** (Qodirov 2011 : 17).

“Bunlarning çoğu bire bin katmak suretiyle şişirilmiş **masallardı**”.

zamir + edi/ idi ek eylemleri:

Ruh hastalarının en hazin tablosu **buydu** (Güntekin 1993 : 36)

Ularga kerak bo’lgan hayot va ijtimoiy tarbiyani bermagan **bizlar edik** (Qodirov 2016 : 89).

“Onlara gereken hayati ve sosyal eğitimi vermeyen **bizlerdik**”.

sıfat fiil + edi/ idi ek eylemleri:

Akşam yemeğinden sonra – buna mükemmel bir yemek denilemezdi ama sağlıklı ve **dozurucu idi** – gene kitap ve bazı gazeteler yanımda, tek başıma bir köşeye çekildim, bez kaplı açılır kapanır iskemlede otuyorum (Güntekin 1980 : 112).

Oy nurı ostida ko’ngil oluvchi va ko’z qamashtiruvchi **edi** (Yoqubov 2007 : 87).

“Ay ışığı altında **gönül alıcı ve göz kamaştırıcı idi**”.

sıfat + edi/ idi ek eylemleri:

Dünyada aşk denilen şeyi tanımamaya **mahkumdum** (Güntekin 1980 : 105).

Har holda bu kunlarda muqimsizligi uçun ishidan haydalishi **aniq edi** (Yoqubov 2010 : 76).

“Her halde bu günlerde devamsızlığı için vazifasinden kovulacağı **kesindi**”.

zarf + edi/ idi ek eylemleri:

Evlennemelerinden bir ay **sonra idi** (Güntekin 1993 : 45).

Ish **shunday edi** (Yoqubov 2010 : 90).

“İş **öyleydi**”.

isim fiil + edi/ idi ek eylemleri:

Bu benim doğruluğumdan ziyade; onun bir daha benimle oynamamasından korktuğum için büyük bir adam gibi sır saklamaya alışmış **olmamdandı** (Güntekin 1980 : 20).

Ha, bu dahshatli **aldanish edi** (Yoqubov 2010 : 17).

“Evet, bu korkunç bir **aldanıştı**”.

var /yok sözcükleri + edi/ idi ek eylemleri:

İstanbul'a dönmeme imkan **yoktu** (Güntekin 1993 : 72).

Sana bu suali soran küçük hanımefendide de kabahat **vardı**(Güntekin 1993 : 56).

Menda sizga to'g'ri keladigan dori **yoq edi**(Qodirov 2011 : 101).

“Bende size göre ilaç **yoktu**”.

Hayotda bahtli bo'lishning bir necha ehtimollari **bor edi**(Qodirov 2016 : 29).

“Hayatta birçok saadet ihtimalleri **vardır**”.

İdi/ edi ek eylemleri saf zaman anlamına sahiptir. Bu sözcükler aşağıda belirtilen anlamları ifade eder:

1. İsim türündeki kelimelerle kullanılmış olan **idi/ edi** sözcükleri nesne, hadise, olay ve özelliğin geçmiş zamana ait olduğunu bildirir.

Örneğin:

Büyüme, yaşamak, konuşmak itibarıyla İstanbulludan fark etmek onlar için bir **idealdi**(Güntekin 1980 : 57).

Qo'zim ukaları uchun har qanday fidokorlikka **hozir edi** (Qodirov 2016 : 51)..

“Yavrum, kardeşleri için her fedakarlığa **hazırdı**”.

2. Bazen cümlede ifade edilen olay, hadisenin geçmişe ait olduğunu “şimdiki zamana” göre anlatmış olan **idi / edi** ek eylemleri nesne, olay ve özelliğin şimdiki zamana kadar veya diğer bir olayın ortaya çıkmasına kadar mevcut olduğu anlamını taşıyabilir:

Rıza Bey de öğle yemeğine çıkmayan **memurlardandı** (Güntekin 1993 : 76)

Bu bola begona emas, shu yerdagi **qo'shnimizning bolasi edi** (Yoqubov 2010 : 41).

“Bu çocuk yabancı değil, şurada bir **komşumuzundu**”.

3. **idi/edi** ek eylemleri görünüm, görünüş, kıyafet ve doğa tasvirlerinde kullanıldığında, aynı durum, özelliğin konuşulan zamanda sonuç olarak gözüktüğünü bildirir.

Örneğin:

Nilgün sağ elinin serçe parmağını gösterdi... Tıpkı mahalle kızı Şüküre'nin yaptığı gibi! Tırnağı **manikürlüydü**; bana kınalı göründü; bayağı hareketleriyle Şüküre'nin parmağındaki yüksük kınayı hatırlattığı için! (Karay 1980 : 45)

Ammamning osma chordog'i taxtlatning eng rohatijoni, osma tojlarning eng **yengili edi** (Yoqubov 2010 : 81).

"Halaman asma çardağı tahtların en rahatı, asma taçların en **hafifiydi**".

idi/edi ek eylemleri, çekimli fiillerin hikâye şeklini yapmak için kullanılır ve aşağıda belirtilen anlamları barındırır.

Geniş zaman fiiliyle kullanılan **idi/edi** ek eylemleri, geçmiş zamanda aralıksız, düzenli olarak gerçekleşen hareketi ifade eder:

Vefik Paşa, sanata ait birçok fikirler ve mütaalarla beraber, onlara bir miktar da para **verirdi** (Güntekin 1980 : 12).

O'zini bir vazifaning asiri bo'lmaydigan darajada keng fikrli, bir hayat intizomini qabul qilmaydigan darajada san'atkar ruhli deb **hisoblardı** (Yoqubov 2007 : 23).

"Kendisini bir vazife esiri olmayacak kadar geniş fikirli, bir hayat intizamı kabul edemeyecek kadar sanatkar ruhlu **zannederdi**".

Verirdi, hisoblardı ve zannederdi çekimli fiilleri, geçmiş zamanda belirli bir süre boyunca tekrarlanarak uygulanan hareketi anlatır. Birinci cümlede hareket yapanın bir zaman içerisinde para verdiği, ikinci cümlede konuşanın belli bir durum hakkındaki zannı ifade edilmiştir.

-r idi (-rdı)/ -r edi (-rdi) şeklindeki fiiller geçmiş zamanda tekrar yapılan iş, kılış manasını ifade eder:

Her sene birkaç ay İngiltere'de yaşamağa giden Vefik Paşa, eski arkadaşıyla sık sık **buluşurdu** (Güntekin 1980 : 21).

Bir majlisda begonalarni uchratsa, kim ekanini anglatguncha **harakat qilar**, hafa **bo'lardı** (Qodirov 2016 : 91).

"Bir toplantıda yabancılarla karşılaşırsa, "kim olduğunu" öğretimeye kadar **uğraşır, üzülürdü**".

Türkiye Türkçesindeki şimdiki zaman fiilinin hikâye şekli (**-yor idi**)nin Özbek Türkçesindeki karşılığı **-yopgan edi, -yotgan edi, -moqda edi**'dir. Bu şekildeki fiiller, geçmiş zamanda yapılmaya başlayan, ama hâlâ devam eden ve sona ermeyen bir kılış, oluşu anlatır:

Kütükler bir bir, ara sıra karanlık dalga dizileri gibi ta uzaklara yayılıp **dağılıyor**, ay aydınlığı çplak toprakların üstünde su birikintilerine mahsus ağır parıltılarla **yanıp sönüyordu** (Güntekin 1980 : 44).

Atrofida bo'layatgan narsalarni iztirob chekken katta odamlarday butun nozikligi bilan **tushunayotgan edi** (Qodirov 2011 : 18).

"Etrafında geçen şeyleri iztirob çekmiş büyük adamlar gibi bütün inceliğiyle

anlıyordu”.

Duyulan geçmiş zamanın hikâye şekli, karşılaştırılan dillerde **-miş idi(-mîştî) / -gan edi (-gandi)** şeklindedir. Fiillerin bu şekilleri, uzun zaman önce yapılan bir iş, oluşu bildirmeye yarar:

Annesi ona altın kaplamalı küçük bir çakı vermişti. Kenan bunların kimden geldiğini, niçin kendisine verildiğini **sormuştu** (Güntekin 1980 : 24).

Kichkinagina bog'larini tozalab, gullar bilan **bezatishgan edi** (Qodirov 2011 : 78).

“Küçücük bahçelerini temizleyip çiçeklerle **süslemişlerdi**”.

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki gelecek zaman fiillerinin hikâye şekilleri, yani **-(y)acak idi (-AcAktI) / -moqchi edi** şeklindeki fiiller, geçmiş zamanda yapılması planlanan, amaç edinilen hareketi bildirmek için kullanılır:

Artık mesleğiyle yaşayacak, musikisini yalnız kendisine **hasredecekti** (Güntekin 1980 : 123).

Uyning bir burchagida yolg'iz qolib, ikki kecha-yu ikki kunduz **gaplashmoqchi edilar** (Yoqubov 2010 : 123).

“Evin bir köşesinde yalnız kalıp, iki gün, iki gece **konuşacaklardı**”.

-(y)acak idi (-AcAktI) / -moqchi edi şeklindeki fiiller, geçmiş zamanda yapılması planlanmış olan ama yapılmamış olan hareketi anlatmak için de kullanılır:

Onların birbirlerini anmaları ne güzel bir şey **olacaktı** (Güntekin 1993 : 73).

Kiyinishiga qaraganda bu ham ulardan biri **bo'lmoqchi edi** (Qodirov 2016 : 89).

“Giyinişine göre bu da onlardan biri olacaktı”.

Türkiye Türkçesindeki görülen geçmiş zamanın hikâye şekli **-di idi (-DiyDİ)** şeklindedir:

Size üç, dört yüz rupiye verebilirim. Kalan günlerinizi keyfinizce geçirin. **Nişanlandınızdı** değil mi? ((Karay 1980 : 128)

Özbek Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki görülen geçmiş zamanın hikâye şekli, yani **-di idi (-DiyDİ)** ekinin tam fonetik karşılığı yoktur. Tercümede Türkiye Türkçesindeki görülen geçmiş zaman fiilinin hikâyesi için Özbek Türkçesindeki duyulan geçmiş zamanın hikâye şekline istifade edilir:

Sen beni trende Lamia ile **konuşturmadındı** (Güntekin 1993 : 60)

“Sen beni Lamia bilan **gaplashtirmagan eding**”.

Türkiye Türkçesindeki gereklilik kipindeki fiil, **idi** ek eylemiyle kullanıldığında, cümlede bahsedildiği zamandan önce yapılması gereken fakat yapılmayan bir

hareketi ifade eder:

İnsan kendi halini bilmeli, elde edemeyeceği şeyi mümkünse istememeli, mümkün değilse bu arzuyu bir ayıp gibi **gizlemeliydi!** (Güntekin 1993 : 65)

Özbek Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki gereklik kipinin karşılığı olan tek bir ek yoktur. Bu yüzden Türkiye Türkçesindeki **-mELİ idi (-mELİydi)** şekilli fiiller için Özbek Türkçesindeki “-ishli adfiil + iyelik eki + **kerak (gerek)** sözcüğü + **edi** ek eylemi”, yani **-ishi kerak edi** yapıları fiiller şekil ve anlam bakımından denk gelir:

Bu muvaffakiyet bana evvel **gelmeliydi** (Güntekin 1993 : 78).

Bu muvaffaqiyat menga avval **kelishi kerak edi**.

3. *İmiş/emish, ekan* Ek Eylemlerinin Kullanım Özellikleri

İmiş/emish yapıları **imek/emoq** fiillerinden duyulan geçmiş zaman ekleri yoluyla yapılmıştır. **Ekan** sözcüğü **emoq** fiiline duyulan geçmiş zaman kip (**-gan, -kan, -qan**) ekinin eklenmesiyle yapılmıştır. Zaten, Özbek Türkçesinde duyulan geçmiş zaman bu eklerle yapılır. **-muş** eki eskiden Özbek Türkçesinde geçmiş zaman eki görevinde kullanılmışsa da Özbek edebî dilinde günümüzde kullanılmamaktadır. Ancak çok nadir olarak **-muş** ekiyle yapılmış olan sıfat fiillerinin kullandığı görülür: *Otam bo'Imish Abdullaxon tashrif buyurmush* (Yoqubov 2010: 75). *Babam (olan) Abdullahan gelmiş*. Bununla birlikte **-muş** eki fiilden ad yapan ek işlevi görülür. Örneğin: *yemiş “gıda”, o'tmiş “geçmiş”*.

Özbek Türkçesindeki **emiş** ve **ekan** ek eylemleri için bu ek eylemlerin kullanıldığı metnin içeriğine göre Türkiye Türkçesindeki **emiş** ek eylemini kullanmak zorundayız. Dolayısıyla Türkiye Türkçesindeki **emiş** ek eyleminin anlam dairesi Özbek Türkçesindeki **emiş** ek eylemine göre daha geniştir.

Türkiye Türkçesindeki **emiş** ve Özbek Türkçesindeki **emiş/ekan** ek eylemlerinin aşağıdaki şekillerde kullanıldığı görülür.

1. **emiş / emish/ekan** ek eylemleri sözcük türlerinin hepsiyle kullanılabilir:

Garson, Hüsnü Paşa deyince pek önem verdiğiğine göre yeğenin kocası zengin bir **adam imiş** (Adıvar 1995 : 24).

Sendan qattiq **xafa ekan** (Yoqubov 2007 : 78)

“Sana fena halde **dargın imiş**”.

2. Türkiye Türkçesindeki *i-* ekfiilinin **-miş, -muş, -müs, -muş** şeklinde kullanımı yaygındır:

Amma oğlunun hatırı için sesini **çıkarmıyormuş** (Güntekin 1980 : 21)

Yarın sabahleyin **gelecekmiş** (Güntekin 1993 : 39).

3. Türkiye Türkçesinde ünlülerle biten sözcüklere **imiş** ek eyleminin **-ymiş, -ymuş, -ymüş** şekilleri eklenmektedir:

Ayrı oturmak istemesinin asıl sebebi yeni **yengesiymiş** (Güntekin 1980 : 29).

Çünkü İstiklal Savaşında çektiklerimizi çekmek istediğimizle şehit olmağa atılmak için en önce kendimiz kendimize inanmak **zorundaymışız** (Adıvar 1995 : 56).

Türkiye Türkçesinden farklı olarak Özbek Türkçesindeki **emiş/ekan** ek eylemleri adlar, sıfatlar, zarflar ve zamirlerle kullanıldığında ekleşmez. Yani **emiş** ek eyleminin kısaltılmış şekli yukarıda belirtilen sözcük türleriyle kullanılmamaktadır:

Faqtat bir necha kundan beri tikish bilan **band emish** (Qodirov 2011 : 35).

“Yalnız birkaç gündür dikişle **meşgülmüş**”.

Ko'rganlari **yolg'on ekan** (Qodirov 2016: 67)

“Gördükleri **yalanmış**”.

imiş / emiş/ ekan ek eylemleri aşağıdaki sözcük türleriyle kullanılır.

ad + imiş / emiş/ ekan ek eylemleri:

Sizin şube biraz daha yüksekte yerleşmiş: dört köşe tahta bir **binaymış!** (Adıvar 1995 : 31).

Otasidan uyalish og'ir iş **emish** (Qodirov 2011 :91).

“Babasından utanmak zor **işmiş**”.

G'alatı **odam ekansiz** (Yoqubov 2007 : 29).

“Garip **inşanmışsınız**”.

sıfat + imiş / emiş/ ekan ek eylemleri:

Gökyüzü de denizin **eşiymiş** (Karay 1980 : 121)

Faqtat sendan emas, onamdan ham **xafa ekan** (Yoqubov 2007 : 84)

“Sadece sana değil, anneme de **dargınmış**”.

Kelajakni o'ylasa **qorong'uluk emish**, o'tmishni o'ylasa **foydasiz emish** (Yoqubov 2010 : 40).

“İstikbali düşünse **karanlıkmış**, maziyi düşünse **foydasızmış**”.

zarf + imiş / emiş/ ekan ek eylemleri:

Benim tekaüt maaşım pek **azmış** (Güntekin 1993 :59).

Ko'p sayohat qilgan, mamlakatma-mamlakat kezman bir odam bo'lganim uchun bunday sahnalarni menchalik ko'rganlar **oz ekan** (Qodirov 2016 : 21).

“Çok gezen memleket memleket dolaşan bir adam olduğum için o sahneleri

benim kadar gören **azmış**”.

Siz bilan uchrashmoqchi bo’lgan odamlar **ko’p emish** (Yoqubov 2010 : 44).

“Sizinle görüşecek olanlar **çokmuş**”.

zamir + imiş / emish/ekan ek eylemleri:

Demek Hayriye Hanım’ın sık sık Leyla’dan bahsetmesinden maksadı **bu imiş** (Güntekin 1993 : 77).

Bu falokatning aybdori **biz emishmiz** (Yoqubov 2010 : 101).

“Bu kazanın suçlusı **bizmişiz**”.

Bu odam **kim ekan**, ko’raylik-chi? (Yoqubov 2007 : 29).

“**Kimmiş** bu adam bakalım?”

var, yok sözcükleri + imiş / emish/ekan ek eylemleri:

Çocukların anlaşılmasız münasebetsizlikleri varmış(Güntekin 1980 : 18).

Menda sizga to’g’ri keladigan dori **yo’q ekan** (Qodirov 2011 : 61).

“Bende size göre ilaç **yokmuş**”.

İmiş ve **ekan, imiş** yapıları, çekimli fiillere eklenerek birleşik fiilin rivayet şeklini yapar. Çekimli fiillere eklenen bu ek eylemler, hareket, iş ve kılış anlamlarına geçmiş zamana aitlik ve duyarak öğrenme manalarını katar.

emiş /emish/ekan ek eylemlerinin aşağıdaki anlamlarda kullanıldığı görülür:

İsimlerle kullanılan **emiş/emish/ekan** ek eylemleri, ilk önce geçmiş zamana ait olan nesne, olay ve şahıs hakkında bilgi verir. **emiş/emish** ek eylemleri bununla birlikte duyulmuşluk anlamını bildirmeye yarar. Yani konuşan insan **emiş /emish** sözcüklerini cümlede kullanıldığı zaman, söyleyecek olduğu olayı bizzat kendisi görmediğini, bu olayı diğer insanlardan duyduğunu belirtir.

İsim soylu sözcüklerle kullanılan **emiş/emish** ek eylemleri, geçmiş zamanda mevcut olup olmadığı belirsiz, müphem olan nesne, olay ve hadise hakkında bilgi verir. Mesela, **idi/edi** ve **emiş/emish** ek eylemlerinin manalarını karşılaştırsak, **idi/ edi** yapıları geçmiş zamanda net ve kesin olarak var ya da yok olmuş olan şeyi ve hadiseyi bildirir.

Özbek Türkçesindeki **ekan** yapısı ve buna anlam bağlamından karşılık gelen **emiş** yapısı isim soylu kelimelerle kullanıldığında geçmiş zamanda mevcut olan nesne, olay, özellik, durum hakkında bilgi verir. Buna göre **ekan, imiş** sözcükleri adeta **edi, idi** ek eylemleri gibi anlam taşır. Ancak **edi, idi** ek eylemlerinden farklı olarak **ekan** ek eylemi geçmiş zamanda ortaya çıkan olayın konuşulan zamandaki

neticesini ifade eder. **Ekan** fiiline has olan bu anlam, Türkçe'deki **imiş** ile de verilebilir.

Dolayısıyla Türkiye Türkçesindeki **imiş** ek eylemi için metnin bağlamına göre Özbek Türkçesindeki **emiş** ya da **ekan** yapılarından biri seçilir:

"Evet, dediğin gibi, Server, Handan ölürse onunla bütün bir dünya ölecek. Bütün ışıkları, ateşleri, kabiliyeti feyiz ve hayatiyle bir alemin uzayda altüst olarak parçalanıp gidişi hissiyle sersem oluyorum. Yarın onu bir tabutla götürürken bütün bir yaşama kabiliyeti donmuş, sönmüş bir gezegen, mesela bir ölü ay karşısında gibi olacağız... Ben, ben de bütün ateşleriyle sönen bir dünyanın çarpmasıyla paramparça olup kalacağım, fakat hiç artık dünyaya hayrım kalmayacak. Meğer Neriman, meğer çocuklarım, meğer dünya ve bütün sevgili düşüncelerim ve hayallerimin amacı hepsi Handan'dan gelen bir ışıkla o kadar çekici ve **sevgili imişler**. O sönerse onlar da sönecek, her şey sönecek" (Adivar 1995 : 105).

Yukarıdaki alıntı, roman kahramanının yazdığı mektubun bir parçasıdır. Eser kahramanı, mektubu yazdığı insana kendi hayatında yaşamış olduğu bir olayı anlatmaktadır. Yani sevdiğinin ölümüyle dünyasının karardığını anlatmaktadır. O, aşkının ne kadar büyük olduğunu net cümlelerle ifade etmektedir. Konuşmasının sonucu olarak eser kahramanı karısı ve çocuklarına Handan'a olan sevgisi nedeniyle bir sevgi duyduğunun farkına varmaktadır. Bu durumda metin içinde gelen **imiş** ek eylemi için Özbek Türkçesindeki **ekan** yapısından istifade etmek gerekmektedir. Zaten metinde konuşulan zamanda sonuç olarak ortaya çıkmış olan durum açıklanmaktadır.

İkinci örnek:

"Kız saçları üstünden başlığı bir tarafa sarkmış; yatağımın önündeki küçük masanın örgü örtüsü üstünde işlediği dantel duruyor. Bu örtüler ne tuhaf. Mutlak bunları Coralya yapıyor. Coralya güzel bir kız. Alberto da pek güzel. Dün sabah kestanelerin altında öpüşürlerken beni balkonda gördüler, Alberto şapkasını çıkardı. Coralya gülerken içeri kaçtı. Arkamda Refik Cemal duruyordu. Saçlarımın hafifçe çekildiğini duydum; döndüm. Örgümüm ucunu yanaklarına sürüyordu:

- Ben de senin Alberto'n değil miyim Handan? Dedi.

Handan. Handan. İşte beni en çok bu isim sarsıyor. Bu Handan **benmişim**. Fakat ne tuhaf, Handan içimde kaldıramadığım perdenin arkasında gizli gibi (Adivar 1995 : 102)."

Eserin kahramanı ağır hastalıktan dolayı hafızasını kaybetmiştir. Bu yüzden çevresinde olan her şey ona garip gelmektedir, hatta kendi adını bile unutmuştur. Zaten kendi adını başka birisinden duyduğu "Bu Handan **benmişim**" cümlesinden

anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu örnekte Türkiye Türkçesindeki **imiş** ek eylemi için **emiş** sözcüğüne başvurmak gerekmektedir.

Türkiye Türkçesindeki **imiş** fiili de geçmiş zaman sıfat fiili gibi kullanılabilir. Bu durumda **imiş** ek eylemi, Özbek Türkçesindeki **ekan** sözcüğüne paralel anlam taşır. Bu paralellik tercüme yapıldığında kesin ve net olarak görülür:

Önce odada bir şey **arıyormuş** gibi bakındı(Adivar 1995 : 98)..

“Avval xonada bir narsanı **izlayotganday** qaradi”.

Geçen sabah Neriman'ı öptükten sonra pek **tabii imiş** gibi gözlerinde aynı uzak gülümsemeyle bana da uzandı (Adivar 1995 : 43)..

“Otgan tongda Narimomni o'pgandan keyin o'ta **tabii ekanday**, ko'zlarida aks etgan uzoq tabassum bilan men tomon cho'zildi”.

Çekimli fiillerle kullanılan **imiş/emish** ek eylemleri, geçmiş zamana aitlik anlamıyla birlikte duyulmuşluk anlamını da katar. Bu durumda konuşanın kendisinin şahit olmadığı, görmediği ve üçüncü şahıslar aracılığıyla bilgi sahibi olduğu anlaşılır:

Şirketle muameleyi **kesecekmiş** (Güntekin 1980 : 15).

Parahodda olti-yetti soatda **borilarmish** (Qodirov 2016 : 45).

“Vapurda altı, yedi saate **gidiliyormuş**”.

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü gibi konuşan bizzat kendisinin şahit olmadığı, belli bir vasıtayla duymuş olduğu durum hakkında haber vermektedir. Bununla birlikte, söz konusu ek eylemler yardımıyla anlatılan olayın, durumun gerçek olduğu kanıtlanamaz. Yani konuşan diğer insanlardan duymuş olduğu bilginin gerçekten olup olmadığını belirtmez.

-**mish**'nin tarihte Özbek Türkçesinde geçmiş zaman eki olduğunu yukarıda belirtmiştik. **Emish** yapısı da ilk önce **ekan** gibi duyarak öğrenme anlamını değil, genelde sonradan farkına varma anlamını taşımıştır. Sonradan öğrenme anlamı ise duymak ya da diğer yolla meydana gelmiştir. **Emish** yapısının hangi anlamda kullanıldığı metinden anlaşılır. Dolayısıyla **emish** ek eyleminin de aslında **ekan** ek eylemi gibi genelde sonradan farkına varma anlamında kullanılması, Hojiyev'in tespitine göre, anlamın ikiye bölünmesi sonucunda meydana çıkmıştır (1970 : 153-254). Zira **emish** ve **ekan** yapılarının aynı anlamda kullanılması mümkün değildi. Bu nedenle zaman geçince **ekan** ek eyleminden farklı olarak **emish** yapısı duyulmuşluk anlamını bildirmek için adapte edilmiştir.

Türkiye Türkçesinde Özbek Türkçesindeki **ekan** ek eylemine fonetik bakımdan uygun olan **iken/ -ken** eki mevcuttur. Ama bu ekin Türkiye Türkçesinde zarf fiil

yaptığı bilinmektedir. **iken/ -ken**, zaman anlamını taşımaktadır ve yüklemden anlaşılan işin, kılışın diğer bir hareketin yapılması sürecinde uygulandığını anlatır:

Hatta dün ben çocuklarla salonda **iken** kapı açıldı (Adıvar 1995 : 62).

İnşaallah İstanbul'a **dönerken** güneşin nasıl aksettiğine, suların nasıl yaldızlanıp titrediğine dikkat eder, sana şairane tasvirler hazırlarım.

Özbek Türkçesinde geniş zaman fiilinin **ekan** ek eylemi ile aynı şekilde kullanımı yaygındır.

Men Toshkentdan **qaytar ekanman**, juda to'liqinlanib ketdim (Qodirov 2011 : 31).

"Ben Taşkent'ten dönerken çok duygulandım."

Ancak Özbek Türkçesinde bu durum, Türkiye Türkçesindekinden farklı şekilde, yani geçmiş zamanın karmaşık şekli olarak açıklanmıştır.

4. Türkiye Türkçesindeki *ise* Ek Eylemi ve Özbek Türkçesindeki Karşılıkları

Türkiye Türkçesindeki *ise* ek eylemi aşağıdaki sözcük türleriyle kullanılır:

ad + ise ek eylemi:

Vesime'yse hüngür hüngür ağlıyor (Güntekin 1993 : 45) .

sıfat + ise ek eylemi:

Kanatsız bir küçük yavru kus, henüz yürümeyen, söylemeyen bir çocuk nasıl dikkate **muhtaçsa** Handan da öyle! (Adıvar 1995 : 102).

var, yok sözcükleri + ise ek eylemi:

Eğer hayatı paylaşacak dostların **yok ise**, iyi şeylere sahip olmanın anlamı yoktur (Adıvar 1995 : 64).

zamir + ise ek eylemi:

Bense otobüsle gidiyorum (Adıvar 1995 : 50).

"Men bo'lsam avtobus bilan ketayapman".

zarf+ ise ek eylemi:

Paran **çoks**a kefil ol, işin yoksa şahit ol (Güntekin 1993 : 4).

İse ek eylemi çekimli fiillerle kullanılabilir:

şimdiki zaman fiili + ise ek eylemi:

Fakat karanlıkta korkmuş, yalnız kalmış bir küçük çocuğu teskin için ne **söylenirse**, ruhu ateşler, özlemler içinde dağılıp yanan bir kadına ne **söylenirse** söyledim (Adıvar 1995 : 94).

İki insan birbirini **severse** birbirinin hayatından bu uzak vapur gibi geçmelidir (Adıvar 1995 : 12).

geçmiş zaman fiili + ise ek eylemi:

Fakat ne **yaptımsa** bir şey söyletmeye muvaffak olamadım (Adıvar 1995 : 32).

gelecek zaman fiili + ise ek eylemi v.b.:

Eğer bu memleket, insanlığın hatırasında yüceltilerek **yaşayacaksa**, o hakkı ona ancak sanata karşı gösterdiği hürmet verecektir (Adıvar 1995 : 91).

Türkiye Türkçesindeki **ise** sözcüğünün aşağıda tespit edilen anlamlarda kullanıldığı görülür:

İse ek eylemi isimlerle kullandığında Özbek Türkçesindeki **esa** bağlacı¹ ya da bağlaç görevinde gelen **bo'lsa** (şart kipindeki **bo'lmaq - olmak** fiili) sözcüğüne uygun manayı ifade eder.

Örneğin:

Asıl adı Celalettin, Mevlana **ise** Efendimiz anlamına gelen bir takma addır (Karay 1980 : 218).

“Asl ismi Jaloliddin, Mavlono **esa** afandimiz ma'nosiga to'g'ri keladigan taxallusdir”.

Kilisenin yapımında dönemin tanınmış mimarlarından Antemios baş mimar, Miletli Isidoros **ise** yardımcı olarak görev almışlardır (Karay 1980 : 193).

“Çerkovning qurilishida davrning mashhur me'morlaridan Antimios bosh me'mor, miletlik Isidoros **bo'lsa** yordamchi sifatida ishlagan”.

İse ek eylemi, fiilden anlaşılan hareketin yapılmasının diğer hareketin gerçekleşmesi için şart olduğunu bildirir. **İse** ek eylemi için Özbek Türkçesinde şart kipi alan fiillerden yararlanır:

Mavi Yolculuğa **çıkarsanız** hepinizin istediği olur (Karay 1980 : 174).

Moviy sayohatga **chiqsangiz**, hammangizning istagingiz amalga oshadi.

Ağlarsa anam ağlar, başkası yalan ağlar (Atasözü).

Yig'laydigan bo'lsa onam yig'laydi, boshqalar yolg'on yig'laydi (Maqol).

5. Sonuç

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki ek eylemlerin gramatikal açıdan değerlendirilmesinin çok farklı olduğu görülür. Türkiye Türkçesi gramerine ait

¹ Özbek Türkçesinde **esa** yapısının bağlaç görevinde kullanıldığı yukarıda belirtilmişti.

kaynaklarda i-fiili isimlere ve eylemlere eklenen, varoluş anlamını katan *ana yardımcı fiil*, *ek-fiil*, *ek eylem* olarak ele alınmıştır. Özbek Türkçesi dil bilimcileri Rus gramerindeki bakış açısından yola çıkarak, ek eylemleri, fiillerin anlam açısından bir türü olarak tanımlamaktadır. Türkiye Türkçesinde *imek* fiilinin hikâye (*idi*), rivayet (*imiş*) ve şart (*ise*) şekilleri kullanıldığı, bununla birlikte isimlerle birleşen, onları fiil kalıbına sokan çekim ekleri de i-fiilinin şimdiki zaman şekli olarak açıklanmıştır. Özbek Türkçesinde ise *emoq* fiilinin dört şekli (*edi*, *ekan*, *emiş*, *emas*) olduğu belirtilip, isimlere getirilen çekim ekleri *şahıs-sayı ekleri* olarak adlandırılmaktadır.

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki **imek/ emoq** fiillerinin **idi**, **imiş**, **ise // edi**, **ekan**, **emish**, **emas** şekilleri mevcuttur. Bu durumda Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde ortak olan ek eylemler iki tanedir: **idi/edi** ve **imiş/emish** yapıları. Türkiye Türkçesindeki ek eylemler sözcük şeklinde de ek şeklinde de kullanılmaktadır. Özbek yazı dilinde adlar, sıfatlar, zamirler ve zarflarla kullanılan ek eylemler hiçbir zaman ekleşmez. Ancak çekimli fiillerle gelen ek eylemler, ek şeklinde kullanılabilir.

İdi/ edi ek eylemleri saf zaman anlamına sahiptir. Bu ek eylemler, karşılaştırılan dillerde aynı anlamlarda ve görevlerde kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesindeki **imiş** ek eyleminin kullanım alanı Özbek Türkçesindeki **emish** ek eylemine göre daha geniştir. Yani Özbek Türkçesindeki **emiş** ve **ekan** ek eylemleri için metnin bağlamına göre Türkiye Türkçesindeki **imiş** ek eyleminden yararlanılır. **İmiş/emish/ekan** ek eylemleri ilk önce geçmiş zamana ait olan nesne, olay, şahıs hakkında bilgi verir. **imiş /emish** ek eylemleri, bununla birlikte duyulmuşluk anlamını bildirmeye de yarar. **imiş/ emish** ek eylemleri geçmiş zamanda mevcut olup olmadığı net olmayan nesne, olay, hadiseyi anlatır. Özbek Türkçesindeki **ekan** ek eyleminin Türkçe karşılığı **imiş'tir**, **ekan/ imiş**, geçmiş zamanda ortaya çıkan olayın konuşulan zamandaki neticesini ifade eder. Türkçede Özbek Türkçesindeki **ekan** ek eylemine fonetik bakımdan uygun olan **iken/ -ken** mevcuttur. Ama Türkiye Türkçesinde bu ek, zarf fiil yapmaktadır.

Özbek Türkçesinden farklı olarak Türkiye Türkçesinde ek eylemin **ise** şekli vardır ve sözcüklere şart anlamını eklemek için kullanılır. Çağdaş Özbek Türkçesinde **emoq** fiilinin **esa** şekli de yaygın olarak kullanılmaktadır. Fakat **esa**, etimolojisine göre ek eylem sayılsa bile, Özbek Türkçesinde bu yapıdan bağlaç olarak faydalanılmaktadır.

Türkiye Türkçesindeki **ise** ek eylemi, **imiş**, **idi** ek eylemleri gibi yaygın olarak kullanılmaktadır. Özbek Türkçesindeki **esa** ek eyleminin sadece bağlaç görevinde kullanıldığı görülür. Türkiye Türkçesindeki **ise** kullanıldığı metinlere göre Özbek

Türkçesindeki **esa** bağlacı, **bo'lsa (olsa)** fiili gibi anlamları bildirmeye yarar.

Özbek Türkçesindeki ek eylemlerin olumsuz şekli **emas'**dir. **Emoq** fiilinin geniş zaman çekimi olan (**e-mas**) bu ek eylem adlara ya da çekimli fiillere eklenerek olumsuzluk bildirir. Özbek Türkçesindeki bu ek eylemin Türkiye Türkçesindeki karşılığı değildir.

Kaynaklar

- ADIVAR H.E. (1995) *Handan*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
- BANGUOĞLU T. (1990) *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÇETİN M. (2002) *O'zbek va Turk Tillarida Sintaktik Derivatsiya*. Toshkent: O'zR FA TAI.
- Drevnetyurkskiy Slovar*. (1969) Leningrad: Nauka.
- ERGİN M. (2005) *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- GENCAN T.N. (1986). *Türkçe Dil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GENCAN T.N.(1977). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜLENSOY T. (2007) *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜNTEKİN R.N. (1980) *Dudaktan Kalbe*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Basımevi.
- GÜNTEKİN R.N. (1993) *Yaprak Dökümü*. İstanbul: İnkılâp Basımevi.
- HENGİRMEN M. (1995) *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HOJİEV A. (1970) *To'liqsiz Fe'l*. Toshkent: Fan.
- HUDAYBERGANOVA Z. (1999) *O'zbek va Turk Tillarida Fe'llarning O'tgan Zamon Shakllari Tizimi*. Toshkent: O'zR FA TAI.
- HUDAYBERGANOVA Z. (2007) *O'zbek va Türk Tillarida Monotaksemlarning İlmîy Talqini*. Toshkent: O'zR FA TAI.
- KARAAĞAÇ G. (2013) *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ.
- KARAY R.H. (1980) *Nilgün*. İstanbul
- KORKMAZ Z. (2007) *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK yayımları.
- KORKMAZ Z. (2014) *Türkiye Türkçesi Grameri Şekilbilgisi*. Ankara: TDK yayımları.
- MALOV S.Ye. (1951) *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti. Teksti i İssledovaniya*. Moskva, Leningrad: Nauka.
- MENGLİYEV B., ABUZALOVA M. (2005) *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*. Qarshi: Qarshi DU Nashriyoti.
- NURMONOV A., SHAXOBIDDINOVA SH., ISKANDAROVA SH., NABIYEVA D. (2001) *O'zbek Tilining Nazariy Grammatikasi. Morfologiya*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- O'zbek Tili Grammatikasi*. (1975) Toshkent: Fan. C.1.
- QODİROV P. (2011) *Yulduzli Tunlar*. Toshkent, Sharq Ziyokori.
- QODİROV P. (2016) *Uch İldiz*. Toshkent, Sharq Ziyokori.i
- RAHMATULLAEV S. (2000) *O'zbek Tilining Etimologik Lug'ati*. Toshkent: Universitet.
- SAYFULLAEVA R. R., MENGLİYEV B. R., BOQİYEVA G. H., QURBONOVA M. M., YUNUSOVA Z. Q., ABUZALOVA M. Q. (2010) *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*. Toshkent:

O'zMU nashriyoti.

SHABANOV J. (2004) *Turk va O'zbek Tillarida Harakat Fe'llari Semantikasi*. Toshkent: O'zR FA TAI.

SIDDIQOV Z. (2000) *O'zbek va Turk Tillarida Ko'ruv Leksemalari Semantikasi*. Toshkent: O'zR FA TAI.

USMANOVA Sh. (1998) *O'zbek va Turk Tillarida Somatik Frazologizmlar*. Toshkent: O'zR FA TAI.

YAMAN E. (2000) *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

YOQUBOV O. (2010) *Diyonat*. Toshkent, Sharq Ziyokori.

YOQUBOV O. (2007) *Billur Qandillar*. Toshkent, Sharq Ziyokori.

Zamonaviy O'zbek Tili. Morfologiya. (2008) Toshkent: Mumtoz so'z.

ŞÇERBAK A. M. (1961) *Grammaticheskiy Ocherk Yazıka Tyurkskix Tekstov X-XIII vv. iz Vostochnogo Turkestana*. Moskva, Leningrad: Nauka.

Zilola Khudaybergenova <https://orcid.org/0000-0003-1021-3053>

Prof. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

Adres: Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kutlubey Köyü/BARTIN

e-posta: zkhudaybergenova@bartin.edu.tr

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 29 Ocak 2019

Yayına kabul edildiği tarih: 2 Haziran 2020

E-yayın tarihi: 4 Ağustos 2020

Çıktı sayfa sayısı: 20

Kaynak sayısı: 34